

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НІМЦІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ у 20-ті роки ХХ століття

У статті розглядаються процеси національно-культурного відродження німецької етнічної спільноти Півдня України у 20-ті роки ХХ століття. Автор визначає вплив національної політики СРСР на культурний розвиток німців у цей час.

Im Artikel werden die Prozesse der national-kulturellen Wiedergeburt der deutschen ethnischen Gemeinschaft der Süd-Ukraine in den 20er Jahren des XX. Jahrhunderts betrachtet. Der Autor bestimmt den Einfluß der nationalen Politik der UdSSR auf die kulturelle Entwicklung der Deutschen in dieser Zeit.

У різні періоди історичного розвитку України важливе місце посідали етнонаціональні проблеми, оскільки за понад як тисячолітню історію країни на сучасних українських землях проживали різні етнічні спільноти.

Особливо актуальними дані питання виявилися для представників німецької етнічної спільноти, які з Х століття перебували на теренах України. З другої половини XVIII століття, у зв'язку з активною колонізаторською політикою уряду Російської імперії, зацікавленого в освоєнні величезних південноукраїнських степових просторів, німці почали постійно проживати на території Півдня України, заснувавши в регіонах сучасних Запорозької, Донецької, Дніпропетровської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей свої сільськогосподарчі колонії. Однак, з початком першої світової війни і майже до сьогодення для них почалися справді тяжкі випробування: депортації, репресії, постійні переслідування.

Наслідком такого стану речей стала практично повна відсутність в українській історіографії ХХ століття наукових праць, теми яких були присвячені історії німців Півдня України, оскільки вони виявлялися небажаними для наукових досліджень, що було обумовлено національною політикою СРСР.

Слід зауважити, що дослідження історії німецьких колоній, заснованих у Новоросійському краї в кінці XVIII – першій половині XIX століття розпочалися з середини XIX століття. Інтерес до німецьких господарств був викликаний їх прогресивним економічним і суспільно-політичним розвитком, що привернуло увагу не тільки дослідників, але й службовців, які в процесі своєї службової діяльності мали змогу детальніше ознайомитися з внутрішнім станом та організацією німецьких колоністських поселень. Так з'явилися “Спогади” чиновника Опікунського комітету іноземних поселенців А.М. Фадєєва¹ та подорожні записки військового чиновника В. Павловича².

Пізніше О. Клаус в своїй роботі “Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России”³, яка вийшла у 1869 році, одним з перших розглянув процес переселення німців у причорноморські степи, чим одразу привернув увагу науковців та громадськості до необхідності вивчення історії й побуту німецьких колоністів Російської імперії. На його думку, розуміння основних засад організації німецьких колоній та успішної системи господарювання, допомогло б, з'ясувати певні засоби для поліпшення становища російських селян⁴.

Більш докладніше причини, хід та наслідки німецької колонізації були викладені на початку ХХ століття у праці професора Г. Писаревського “Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке”⁵, в якій автор на основі великої кількості архівних матеріалів Петербургу та Москви, розкрив різні хвилі еміграції німецького населення в Новоросію протягом XVIII століття та заснування ними сільськогосподарчих колоній в цьому краї.

В роки першої світової війни загострилося “німецьке питання”, що викликало цілу низку досліджень іноземних та російських авторів. Найбільш значними у вирішенні цього питання були роботи С. Бондаря ⁶, К. Ліндемана ⁷, Я. Штаха ⁸, в яких дослідники виступали проти політики царського уряду по відношенню до німецьких та менонітських переселенців, зазначаючи їх важливу роль у розвитку окремих регіонів Російської імперії.

Однак, в цей час, виявилася інша тенденція ставлення певних верств населення Російської імперії до колишніх німецьких переселенців, що знайшло своє відображення в окремих працях, автори яких висловлювали протилежну точку зору до ролі німецьких колоністів в господарському освоєнні Новоросійського краю та їх участі у різних сферах життя населення краю. Особливо яскраво це відобразилося у виступі члена Одеського окружного суду та Історико-Філологічного Товариства при Імператорському Новоросійському Університеті С. Шелухіна на одному з засідань цього товариства у 1914 році, доклад якого був потім виданий окремою книгою ⁹. В ній С. Шелухін розглянув процес переселення німців до Херсонської губернії, їх життя та побут протягом XIX століття, але висловлював дуже негативні думки щодо існування німців в російському суспільстві. Він відмічав, що німці-колоністи були і залишаються ворогами Росії, оскільки вони не тільки нічого не дали населенню Новоросійського краю в культурному, господарському, матеріальному та духовному відношенню, а всілякими засобами ускладнювали життя українських і російських селян, скуповуючи майже всі їхні землі, спричиняючи подальше розорення селян, що являє велику небезпеку розвитку Російської імперії” ¹⁰.

Подібна тенденційність та негативне ставлення до німецьких колоністів зберігалася і в радянському суспільстві навіть до кінця 80-х років XX століття. Особливо це виявлялося в дослідженнях 20 – 30-х рр., що було обумовлено політичними змінами в СРСР до німецького населення країни, в результаті зміни напрямків зовнішньої політики Германії щодо СРСР. Роботи А. Реймаруса ¹¹, В. Жирмунського ¹², А. Клібанова ¹³, які вийшли в той час і були присвячені німцям-колоністам України та менонітам Півдня України, відображали історичне минуле німецьких поселенців у спотвореному вигляді, всілякими засобами виставляючи німців як жорстоких катів та ворогів народів Росії, що свідчило про політичну заангажованість та упереджене ставлення авторів до німецьких колоністів.

Незважаючи на негласну заборону в СРСР досліджень історії німців України, в 60 – 70-х рр. XX століття з’являлися роботи, які певною мірою торкалися зазначених проблем. Так, О. Дружиніна ¹⁴ та А. Кабузан ¹⁵, хоча і займалися вивченням, головним чином, історії Південної України, однак, в своїх фундаментальних працях докладно розглядали різні аспекти іноземної колонізації Росії в кінці XVIII – першій половині XIX століття, приділяючи увагу також питанням переселення німців й менонітів в цей край та методам їх господарювання в XIX столітті. Слід зауважити, що багатоплановість цих досліджень не завадили авторам ґрунтовно і більш-менш об’єктивно, спираючись на архівні матеріали, до яких вони мали змогу залучитися в радянські часи висвітлити ці проблеми, оскільки закритість основних фондів з історії українських німців було одним з головних факторів, які зашкоджували розробці питань історичного та культурного розвитку німців в різні періоди їх життя в Україні.

Розбудова української незалежної держави вивела на новий рівень вирішення проблем національних меншин України, привернувши увагу науковців й до дослідження німецької спільноти України.

Однією з перших спроб змінити ставлення громадськості до актуальних, але недостатньо досліджених проблем німців України була поява у 1990 році на сторінках “Українського історичного журналу” статті доктора історичних наук, професора, головного наукового співробітника Інституту історії України НАН України І.М. Кулинича “Німецькі колонії на Україні (у 60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.)” ¹⁶, в якій він закликав істориків до необхідності проведення неупереджених досліджень і об’єктивного визначення ролі та місця німецьких колоністів в історії України. Подальша розробка І.М. Кулинича в цьому напрямку призвела до більш ґрунтовних досліджень протягом п’яти років та появи, у співавторстві з Н.В. Кривець, серйозної монографії “Нариси з історії німецьких колоній в Україні” ¹⁷. В ній на підставі нових та маловідомих джерел, переважно архівних, розглядали питання політики радянської влади щодо національних меншин у 20 – 30 - ті роки XX століття та соціально-політичне, економічне,

культурне життя німецького населення України в цей час, що має неабияке значення для нашого дослідження.

З початку 90-х років XX століття історією німецьких колоній Південної України почали активно займатися дослідники України – у Києві, Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі та Донецьку, та Росії – у Москві, Саратові, Барнаулі та ін. Різноманітні матеріали їх плідної діяльності стали приводом для проведення міжнародних науково-практичних конференцій, семінарів, а пізніше, – створення науково-дослідних інститутів.

Так, при Дніпропетровському державному університеті у 1990 р. була відкрита лабораторія по вивченню історії україно-німецьких зв'язків в новий та новітній час, яка в 1997 р. набула статусу науково - дослідного інституту. Одним з головних його досягнень стало видання ґрунтовної праці колективу наукових співробітників інституту під редакцією його голови С. Бобильової “Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины в конце XVIII – первой половине XIX века”¹⁸, в якій докладно розглядаються процеси заснування німецьких колоній на Півдні України на основі нових документів з місцевих та німецьких архів, в чому полягає цінність цієї роботи для сучасних науковців даних проблем.

В Інституті політичних та етнонаціональних досліджень НАН України були розпочаті серйозні наукові пошуки однієї з цікавих, драматичних та маловідомих сторінок життя німців України в радянські часи з 20-х до 90-х років XX століття. Результатом досліджень стала поява роботи В. Євтуха, Б. Чирка¹⁹, а також археографічна робота колективу авторів Л. Яковлевої, Б. Чирка, та С. Пишка²⁰, в яких певним чином розглядалися питання національно-культурного розвитку німців України в 20-30-ті роки XX століття, що представляє великий інтерес для нашого дослідження. Однак вони носять більш загальний характер і не розкривають в повному обсязі процесів, що відбувалися у певних регіонах УРСР в той час, а саме в причорноморському краї, де з кінця XVIII століття були засновані численні німецькі колонії.

Тому мета даного дослідження полягає у необхідності з'ясувати вплив процесів національно-культурного відродження, яке розгорнулося у 20-ті – на початку 30-х рр. XX століття в результаті проведення національної політики СРСР на культурний розвиток німців Півдня України.

Драматичним для німців України постало XX століття, протягом якого відбувалися процеси підйому та занепаду національно-культурного розвитку громадян України німецького походження, що було обумовлено специфікою національної політики більшовицького тоталітаризму.

Одним з найважливіших етапів піднесення національної свідомості німецького населення України вважається період 20-х - початку 30-х років XX століття. Саме тоді починає створюватися нова державна політика щодо національних меншин, спрямована на забезпечення національно-культурних інтересів всіх етнічних спільнот України, оскільки перед державним та партійним керівництвом новоствореної держави СРСР все частіше поставали проблеми врегулювання міжнаціональних взаємин. Згідно з рішеннями X (1921 р.) та XII (1923 р.) з'їздів РКП(б) основні напрями цієї політики стосувалися процесів “українізації” та заходів щодо національних меншин²¹. Останній напрям, зокрема, передбачав підготовку національних кадрів, формування системи національного адміністративно-територіального районування, відкриття відповідних навчальних закладів, організацію видавничої справи мовами національних меншин, глибоке вивчення історії, відродження національних традицій та культури²².

На перший погляд основні завдання такої політики ґрунтувалися на певних демократичних засадах, які сприяли ренесансу національних меншин України. Щоб з'ясувати дійсні наслідки національної політики 1920-х років для національно-культурного розвитку різних етнічних груп, зокрема німецьких колоністів, потрібно на основі документальних матеріалів розглянути як практично впроваджувалися пропоновані заходи в їх життя.

На початку 20-х років одним з перших таких заходів було проведення адміністративно-територіальної реформи, основна мета якої полягала в утворенні національних адміністративно-територіальних одиниць (волостей, повітів, районів, селищ, сіл), де компактно проживали національні групи, локалізовані на певній території.

Досить важливе значення ця реформа мала для регіонів з полі етнічним складом населення.

Південна Україна з давніх часів відрізнялася складною етнічною історією. В процесі свого історичного розвитку вона входила до складу різних державних утворень: Золотої Орди, Туреччини, Кримського ханства та Російської імперії. На початок 20-х років ХХ століття на її території було сформовано етнічно неоднорідне населення, серед якого німецька етнічна група посідала не останнє місце. Як відбувалися процеси національно-культурного розвитку німців Причорномор'я спробуємо розглянути на прикладі однієї з губерній краю – Донецькій губернії, яка з 5 лютого 1919 р. до 3 червня 1925 р. була самостійною адміністративно-територіальною одиницею на території причорноморського краю²³.

Докладні відомості про національний склад населення цього регіону в зазначений час дають нам “Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.)”, за якими, з загальної кількості населення губернії 2 518 010 чоловік, українці складали – 1 609 723, росіяни – 655 962, греки – 86 615, німці – 56 834, євреї – 42 727, татари – 5 347, поляки – 6 622, болгари – 867, та представники інших нацгруп – 16 899 чоловік²⁴.

Як бачимо, серед населення губернії однією з найчисленніших (після росіян та греків) національних груп були німці, які ще з 1790 року почали селитися в Маріупольській окрузі. За підрахунками В. Євтуха та Б. Чирка на початок 1920-х років в Донецькій губернії налічувалося 113 німецьких хуторів, колоній та сіл²⁵. Однак, В. Нікольський, на основі даних “Итогов сплошной подворной переписи... 1923 г.” вказує на наявність 155 подібних поселень. А саме: в Артемівській окрузі – 24 німецькі колонії та 4 хутори, в Луганській – 4 хутори, 1 село, 16 колоній, в Маріупольській – 9 сіл, 40 колоній, 19 хуторів, в Сталінській – 24 колонії, 10 хуторів, 2 села, в Старобельській – 2 колонії²⁶. Також на території Причорномор'я знаходилися Гнаденфельдська та Гальбштадська волості, які, внаслідок проведеної реформи, як і 25 волостей в Україні, де німецьке населення проживало компактними масами, опинилися у складі адміністративно-територіальних одиниць з інонаціональним населенням. Так, Гнаденфельдська волость (28 німецьких колоній з населенням 18 тис. чоловік) була приєднана до Чернігівського району Бердянської округи, а Гальбштадтська – (33 колонії, понад 19 тис. чол.) – до Токмацького району Мелітопольської округи²⁷.

В результаті такого адміністративно-територіального поділу, німецькі колонії, що вважалися в господарському відношенні зразковими і мали високий рівень агротехнічної культури, опинилися майже в розореному стані. Працівники ж земельних і податкових органів, радянських та партійних організацій продовжували вважати німців заможними і застосовували щодо них жорстоку податкову політику. Як зазначалося у звіті Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У (грудень 1924 р.) “німецькі колонії Донецької губернії були обкладені сільськогосподарським податком на 2 та 3 розряди вище в порівнянні з сусідніми українськими селами”²⁸.

Ці дії свідчили про порушення прав німецьких колоністів, що вели до господарського безладдя в німецьких колоніях, яке ускладнювалося майже повним ігноруванням з боку партійного керівництва новостворених адміністративно-територіальних одиниць національно-культурних, мовних, релігійних запитів німецького населення.

Доречи, релігійні питання були одними з важливих в житті німецьких колоністів, які, за традиціями віросповідання поділялися на 4 групи: меноніти, католики, лютерани та баптисти, і частіше за все, створювали свої колонії окремо від прибічників інших релігійних течій.

Обстеження комісією ВУЦВК трьох католицьких колоній Урицької сільради Маріупольської округи: Урицьке, Ново-Дворівка та Роза показало, що фактичною владою в колоніях наділені церковна рада та священник Михайло Гаценбеллер, а селяни були дуже набожні, бо окрім священних книжок нічого не читали. Комісія відзначала, також, що навіть молодь майже зовсім не брала участь у громадському житті, оскільки на три колонії виписувалося всього 9 газет, не діяла ні одна партійна, комсомольська або піонерська організації. Але були виявлені дві консервативні релігійні організації – “Марієнкіндер” та “Орденсвейбер”²⁹. До складу першої організації входили різні за соціальним станом дівчата: доньки бідняків та заможних селян. За уставом їм заборонялося ходити на вечірки, театральні вистави, зустрічатися з хлопцями до шлюбу. В іншій організації “Орденсвейбер” (Орден монахів-францисканців) необхідно було суворо дотримуватися канонів католицької віри, проводити вільний час в постах та молитвах. Були зафіксовані випадки, коли восени члени організації протягом доби не мали права їсти,

пити, розмовляти, а повинні були постійно молитися³⁰. Однак, на час обстеження, ці релігійні організації почали розпадатися внаслідок випадків закриття молитовних будинків та припинення проведення в них спеціальних проповідей, про що свідчать дані з протоколу засідання президії ВУЦВК від 16 липня 1924 р. В ньому йдеться про “неможливість розгляду питання про викладання закону божого та проповідей для дітей в молитовних домах, оскільки це виявляється порушенням основної лінії радянської влади в області релігії”³¹. До того ж, радянське керівництво на місцях намагалося вперто не “помічати” національних свят німців (як релігійних, так і традиційних), прирівнюючи їх до “звичайних” робочих днів та вважало несуттєвою формальністю здійснення релігійних обрядів³².

Таким чином, на початковому етапі проведення заходів національної політики виявилось багато недоліків та серйозних порушень з боку партійного керівництва. Реалії життя показали неспроможність та неготовність низових місцевих апаратів адміністративних органів влади до розв’язання складних і специфічних питань, що виникали у сфері національних відносин та міжконфесійних взаємин національних меншостей України, взагалі, та німецької етнічної групи Півдня України, зокрема.

Як ми побачили, до дуже негативних наслідків в житті німецьких колоністів призвела адміністративно-територіальна реформа 1922 – 1923 рр., в ході проведення якої не був врахований “національний” фактор – багатоетнічний склад населення утворюваних районів та сільрад, що “по живому” різало мовно-культурні та господарські зв’язки, які історично склалися, призводило до занепаду традиційних форм господарської діяльності, до руйнування специфічного національно-культурного, релігійного та соціально-побутового укладу життя німецького населення.

Помітивши явні недоліки, які виявилися на початку проведення національної політики в погіршенні економічного стану німецьких колоній та масовому еміграційному русі в Америку (Канаду), який охопив всі верстви німецького населення країни, державне керівництво України вдалося до енергійних заходів, спрямованих на забезпечення національно-культурних інтересів німецького населення.

Виходом з кризового стану, в якому опинилися німецькі колонії причорноморського краю, на думку Центрального Бюро німецьких секцій, могла стати реалізація принципу “виділення колишніх компактних німецьких волостей у самостійні адміністративні райони”³³. Значну роботу по виділенню національних адміністративно-територіальних одиниць та організації їхньої діяльності провела Центральна Комісія у справах національних меншин при ВУЦВК, яка на другому засіданні ЦКНМ (23 травня 1924 р.) прийняла рішення “Про виділення німецьких районів та сільрад”, в результаті якого був виділений, як самостійний, німецький національний район Рози Люксембург у Маріупольській окрузі Донецької губернії (25 тис. німецького населення)³⁴.

Функціонування системи національного районування сприяло забезпеченню мовних інтересів німецького населення, впровадженню німецької мови у різні сфери державно-правового та суспільно-політичного життя, коли німецька мова поступово почала використовуватися в діяльності місцевих органів влади та управління, що законодавчо було обумовлено інструкцією “Про впровадження рівноправності мов на території УРСР”, яка була прийнята у 1929 році. В ній, в п. 5. підкреслювалося: “Громадянам інших національностей, що мешкають в адміністративно-територіальних одиницях, які утворені за нацознакою, надається повне право скликання зборів, конференцій, звертатися в органи влади та отримувати відповіді, виступати на всіх зборах виборців, засіданнях рад, райвиконкомів, а також у всіх інших органах влади своєю рідною мовою”³⁵. Разом з тим реалізація на практиці цих положень не завжди відбувалася. Так, комісія ВУЦВК, в ході обстеження Люксембурзького німецького району, а саме, Ольгінської сільради Маріупольської округи, відзначала, що німецька мова недостатньо застосовується в роботі райвиконкому, вся робота сільської ради виконана російською чи українською мовами³⁶.

Особливо важливу роль у забезпеченні мовних та культурно-освітніх інтересів німецького населення відігравала система національної освіти, до якої входила мережа загальноосвітніх, середніх спеціальних та інших учбових закладів, навчання в яких здійснювалося німецькою мовою. Слід зазначити, що, рівень освіченості німецького населення Донецької губернії,

порівняно з іншими національними групами був одним з найвищих. Так, ще в 1921 р. в губернії було 190 німецьких шкіл, в яких навчалися 9093 учня та працював 221 вчитель. За кількістю німецьких шкіл губернія займала друге місце після Катеринославської. А до 1929 р. тільки в Маріупольській окрузі було 55 шкіл першого ступеня та дві семирічки. Для дорослих працювали два пункти знищення неосвіченості, 12 сільбудів, та 22 будинку-читальні³⁷.

Отже, незважаючи на негативні наслідки національної політики, які мали місце на початку 20-х років ХХ століття, в подальшому ході її реалізації було зроблено чимало позитивного для забезпечення національних інтересів німців Причорномор'я. Однак цей "національний ренесанс" тривав тільки до початку 30-х років, оскільки з приходом до влади сталінського тоталітарного режиму почалася трагічна сторінка в долі німецького населення України.

Однак, в історіографії дотепер немає однозначної оцінки національної політики 1920 – 1930-х років, оскільки вона тривалий час висвітлювалася не об'єктивно, багато її аспектів замовчувалися або подавалися у спотвореному вигляді. Докладний аналіз основних напрямків національної політики на прикладі процесів національно-культурного розвитку німецької етнічної групи Півдня України в 20-ті роки ХХ століття, дає нам підстави зробити певні висновки.

Державна політика в Україні у сфері національних відносин 1920-х років стала своєрідним шансом для німців Півдня України здобути політико-правові гарантії для рівноправного розвитку та задоволення своїх національно-культурних потреб. У процесі її реалізації була прийнята низка практичних заходів радянського партійного керівництва по створенню самостійних німецьких національних районів та сільських рад, формування системи загальноосвітніх та середніх учбових закладів, організації видавничої діяльності німецькою мовою, що може вважатися позитивним впливом на розвиток господарчих, мовних, та культурних традицій та свідчити про певні передумови для національно-культурного відродження німецького населення цього регіону.

Однак, національна політика завжди розглядалася більшовиками України, як стратегічна гра, мета якої полягала в залученні українців і національних меншин до процесу побудови соціалістичного суспільства. Тому, незважаючи на багато позитивних моментів, в ході її проведення виявлялися певні недоліки, причини яких полягали у відсутності належної матеріальної бази для впровадження в життя деяких проектів, в поспішних рішеннях партійного керівництва, в відсутності належної уваги і піклування з боку місцевої влади про забезпечення національно-культурних, мовних та релігійних інтересів німецького населення Півдня України. З утвердженням в СРСР тоталітарно-репресивного режиму ці тенденції поглиблювалися, внаслідок чого, національна політика 1920-х років, яка безумовно викликала "національний ренесанс" німців України була жорстко згорнута радянською владою, а гасло: "Право націй на самовизначення" до 90-х років втратило свою актуальність для німецького населення України.

¹ Фадеев А.М. Воспоминания А.М. Фадеева 1790 – 1867. – Одесса, 1897. – 256 с.

² Павлович В. Екатеринославская губерния: материалы для географии и статистики России, собранные членом Генерального штаба: В 2-х т. – СПб., 1862. – Т. 1. – 351 с. + прилож.

³ Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – 568 с.

⁴ Там само. – С. 3.

⁵ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. (по неизвестным архивным документам). – М., 1909. – 340 с. + 84 с. приложение.

⁶ Бондарь С.Д. Секта меннонитов Россию. – Пг., 1916.

⁷ Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. И 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. И их экономическое состояние южной России. – М., 1917.

⁸ Штах Я. Очерки из истории современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916.

⁹ Шелухин С.П. Немецкая колонизация на юге России. – Одесса, 1915. – 84 с.

¹⁰ Там само. – С. 3; С. 4; С. 77 – 78.

¹¹ Рейнмарус А. Меннониты. – М., 1930.

¹² Жирмунский В.М. Die deutschen Kolonisten in der Ukraine. – Moskau, 1928.

¹³ Клибанов А. Меннониты. – М. – Л., 1931.

- ¹⁴ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М., 1970; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. – М., 1981.
- ¹⁵ Кабузан В.М. Заселение Новороссии / Екатеринославской и Херсонской губернии / в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.). – М., 1976.; Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX века (По материалам ревизий). – М., 1963.; Кабузан В.М. Народы России в XVIII – начале XX в. // Вопросы истории. – 1989. – № 12. – С. 18 – 29.
- ¹⁶ Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (у 60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990 – № 9. – 18 – 30.
- ¹⁷ Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995. – 272 с.
- ¹⁸ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И. Бобылёвой. – Днепропетровск, 1999. – 232 с.
- ¹⁹ Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920 – 1990-ті роки). – К., 1994.
- ²⁰ Німці в Україні 20 – 30-ті рр. XX століття. Збірник документів державних архівів України / Упоряд. Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко. – К., 1994.
- ²¹ Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 118.
- ²² Там само. – С. 119.
- ²³ Никольский В.Н. Национальные проблемы 20-х годов и их решение // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн. 2. – Донецк, 1992. – С. 51.
- ²⁴ Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.) Том четвертый: Итоги демографической переписи Донбасса. – Харьков, 1923. – С. 461.
- ²⁵ Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-1990-ті роки). – К., 1994. – С. 10.
- ²⁶ Никольский В.Н. Национальные проблемы 20-х годов и их решение // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн. 2. – Донецк, 1992. – С. 60.
- ²⁷ Німці в Україні 20-30-ті рр. XX століття. Збірник документів державних архівів України / Упоряд. Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко. – К., 1994. – С. 5.
- ²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 402. – Арк. 102.
- ²⁹ Донецький облдержархів. – Ф. Р. 1202. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 178.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 413. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 110.
- ³² Там само.
- ³³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 402. – Арк. 25.
- ³⁴ Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920 – 1990-ті роки). – К., 1994. – С. 10.
- ³⁵ ЦДАВО.- Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 452. – Арк. 2.
- ³⁶ Донецький облдержархів. – Ф. Р 1202. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 27.
- ³⁷ Донецький облдержархів. – Ф. Р 1202. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 282.